

HÂRİCİLER'İN ERKEN DÖNEM TARİH ALGISI: SÂLİM B. ZEKVÂN ÖRNEĞİ *

Harun YILDIZ **

Özet

Hâriciler, bilindiği gibi, erken dönem İslam tarihinde ortaya çıkan ve Müslüman toplumun ana bünyesinden ayrılan ilk farklılaşma hareketidir. İslam düşünce tarihinde geniş yankılar uyandırmış olan Hâriciler'in etkileri, hem siyasal hem de toplumsal düzeyde uzun süre devam etmiştir. Hâriciler, Hz. Osman ve arkasından Hz. Ali dönemlerinde yaşanan olay ve ortaya çıkan gelişmelere kendilerine özgü bir bakış tarzıyla yaklaşmış ve buna göre tavır ve tutum geliştirmişlerdir. İşte bu bakış tarzının öncülerinden biri de, Sâlim b. Zekvân'dır. Sâlim b. Zekvân'ın es-Sire adlı eseri, erken dönem İslam ve Mezhepler Tarihi ile ilgili önemli ve otantik bir kaynaktır. Sâlim b. Zekvân'ın hayat hikayesi ve kimliği ile ilgili yeterince bilgi sahibi olmamakla birlikte, eserin bilim çevrelerinde ortaya çıkışı, daha yeni sayılabilecek bir döneme denk düşer. Sire'nin bilim çevrelerinde keşfedilip ortaya çıkışıyla birlikte, özellikle Mezhepler Tarihi ile ilgili

Abstract

The Khâridjites' Perception of Early History: The Example of Sâlim b. Dhakwân

As known, Khâridjites is of political importance within the early Islamic history. Moreover, it draws attention due to its separating itself from the general body of Muslim society. The Influences of Khâridjites have lasted for a long time in both political and social level. Khâridjites have evaluated the political events and developments during the period of the Caliph Uthman and then Caliph Ali with their original viewpoint. Here, one of the vanguards of this viewpoint is Sâlim b. Dhakwân. The Epistle (Sirah) of Sâlim b. Dhakwân is an important work in the early Islamic history and Islamic sects. The work has been come into being recently in scientific environments, although we haven't enough knowledge about lifestory and personal identity of Sâlim b. Dhakwân. Some opinions and approaches particularly about the history of sects

* Bu makale, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TC. Diyanet İşleri Başkanlığı ve Samed Dede Külliyesi Yaptırma Yaşatma ve Cem Evleri Derneği işbirliği ile 18-20 Aralık 2009 tarihleri arasında İzmir'de düzenlenmiş olan *Uluslararası Hz. Ali Sempozyumu*'nda yazar tarafından sunulan "Sâlim b. Zekvân'ın Sire Adlı Eserinde Hz. Ali ve Dönemine Bakış" isimli bildiri esas alınarak yeniden düzenlenmiş ve geliştirilmiştir.

** Doç. Dr. OMÜ. İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı (hyildiz@omu.edu.tr).

yerleşik bazı kanaat ve bakış tarzlarının doğruluğu tartışılır hale gelmiş ve bunların bir kısmı, değişmek zorunda kalmıştır. Sîre, Hâricilik’le ilgili bilgi veren elimizdeki ilk kaynak eser olma özelliğine de sahiptir. Eserin asıl kaleme alınış gayesi, Hâriciler tarafından Mürjîc’in fikirlerinin yanlış olduğunu göstererek, bunları çürütmektir. Ayrıca eser, erken dönem İslam Tarihi’nde ortaya çıkan olay ve gelişmeleri farklı bir bakış açısı ile ele alıp yorumlamaktadır. Bu makalede biz, eserin Hz. Osman ve Hz. Ali dönemleri ile ilgili kısmını esas alarak, Hâriciler’in sözünü ettiğimiz bu dönemlerde ortaya çıkan siyasal olay ve gelişmelere nasıl yaklaştıklarını ve bunları nasıl yorumladıklarını ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Hâriciler, Sâlim b. Zekvân, Sîre, Hz. Ali, Tarih Algısı

has been changed with coming into being of the Epistle in scientific environments. The Epistle is also first source in our hands that informed about Khâridjites. The essential aim of Epistle is to refute the opinions of Murjî’a by Khâridjites. Moreover, the epistle have analyze and interpret the events and developments in the early Islamic history with a different point of view.

In this paper, we try to present the Khâridjites perspective on the political events and developments during the period of the Caliph Uthman and Caliph Ali focusing the part related to them.

Key Words: Khâridjites, Sâlim b. Dhakwân, Sirah, Caliph Ali, Historical Perception.

Giriş

Hâriciler, bilindiği gibi, erken dönem İslam tarihinde ortaya çıkan ve Müslüman toplumun ana bünyesinden ayrılan ilk farklılaşma hareketidir. İslam düşünce tarihinde geniş yankılar uyandırmış olan Hâriciler’in etkileri, hem siyasal hem de toplumsal düzeyde uzun süre devam etmiştir. Bu yüzden aradan yüzyıllar geçmesine rağmen hem zihniyet yapıları, hem de pratik uygulamalarıyla Müslüman toplumları ciddi anlamda etki altına aldıkları gözlenmiştir.

Hz. Peygamber’in vefatından sonra ortaya çıkan mezheplerden biri olan Hâriciler, erken dönem İslam tarihinde siyasal olay ve gelişmeleri yönlendirmek suretiyle önemli rol oynamışlardır. Araştırmacılar tarafından Hâricilerin doğuşu, genel anlamda Sıffin Savaşı esnasında ortaya çıkan Hakem Olayı ile başlatılsa

da¹, aslında bu mezhebin köklerini Hz. Osman dönemine kadar götürmemiz mümkündür. Zira Hz. Osman'ın öldürülmesi olayına karışanlar içerisinde, sonradan Hâricî olarak adlandırılan ve bu hareketin içinde aktif olarak rol oynayan bazı isimlerin bulunduğu bilinmektedir. Bu yüzden Hâricîler, Hz. Osman ve arkasından Hz. Ali dönemlerinde yaşanan olay ve ortaya çıkan gelişmelere kendilerine özgü bir bakış açısıyla yaklaşım buna göre tavır ve tutum geliştirmişlerdir.

İşte bu bakış tarzının öncülerinden biri de, Sâlim b. Zekvân'dır. Hicrî I/Miladî VII. yüzyılda yaşadığı ve bu yüzyılın sonlarında öldüğü tahmin edilen Sâlim b. Zekvân'ın elimizde *Sîre* isimli çok önemli bir eseri bulunmaktadır. Sâlim b. Zekvân'ın *Sîre*'si erken dönem İslam ve Mezhepler Tarihi ile ilgili önemli ve otantik bir eserdir. Eserin bilim çevrelerinde keşfedilip ortaya çıkışı, daha yeni sayılabilecek bir döneme denk düşer. *Sîre*'nin ortaya çıkışıyla birlikte, özellikle Mezhepler Tarihi ile ilgili yerleşik bazı kanaat ve bakış tarzlarının doğruluğu tartışılır hale gelmiş ve bunların bir kısmı değişmek zorunda kalmıştır. Örnek olarak bilim çevrelerinde, daha önce İslam düşüncesinin önemli öğelerinden biri olan *İrcâ fikri* hakkında bilgi veren ilk kaynak olarak, Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye (101/719)'nin *Kitâbu'l-İrcâ*'sı kabul edilmekte ve Mürchie'nin doğuşu bu eserin yazılış tarihi olan hicrî 75 yılından sonraya bırakılmaktaydı.²

¹ E. Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *DİA.*, XVI, İst., 1997, s. 169; Selim Nu'aymî, "Zuhûru'l-Havâric", *Mecelletu'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-İrâkî*, XV, Bağdat, 1967, s. 10; Laura V. Vaglieri, "Ali-Muâviye Mücadelesi ve Hâricî Ayrılmasının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi", (Çev. E. Ruhi Fığlalı), *AÜFD.*, XIX, Ank., 1973, s. 149.

² Bkz., Huseyin Atvân, *el-Mürchie ve'l-Cehmiyye bi-Hurâsân fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut, 1993, s. 11-21; Albert Nasrî Nâder, *Ehemmu'l-Fırakî'l-İslâmiyyeti's-Siyâsiyye ve'l-Kelâmiyye*, Beyrut, 1958, s. 32-36; A. S. Tritton, *Muslim Theology*, London, 1964, s. 87-89; İsa Doğan, *Mürchie ve Ebu Hanife*, Kardeş Matbaası, Samsun, 1992, s. 23-36; W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. E. Ruhi Fığlalı), Birleşik Yay., İst., 1998, s. 151-157; Sefer b. Abdurrahman el-Havâli, *Zâhiratu'l-*

Sîre'nin bilim çevrelerince keşfedilip incelenmesi ile birlikte, Mürcie'nin teşekkülü ile ilgili bu fikir değişmiştir. Bu çerçevede Sîre'nin hicri 70'li yılların başında yazıldığı düşünüldüğünde, Mürcie'nin bu tarihten önce ortaya çıkmış olması gerektiği fikri kabul görmeye başlamıştır.³

Sîre'nin bir diğer önemi, Hâriciler ile ilgili bize bilgi veren erken döneme ait ilk kaynak eser oluşudur. Aslında eserin asıl kaleme alınış gayesi, Hâriciler tarafından Mürcie'nin fikirlerinin yanlış olduğunu göstererek, bunları çürütmektir. Böylece Sîre, Hasan b. Muhammed'in Kitâbu'l-İrcâ'sından daha önce kaleme alındığı için, Mürcie hakkında bilgi veren eserler arasında da bilinen ilk eser haline gelmiştir. Ne var ki Kitâbu'l-İrcâ, bizzat Mürcie mensubu olan Hasan b. Muhammed tarafından, Hz. Ebû Bekir ile Osman aleyhtarları olan Sebeyye'nin fikirlerini çürütmek için kaleme alınırken; Sîre ise, bir Hâricî tarafından Mürcie'nin fikirlerini çürütmek amacıyla kaleme alınmıştır. Bu yönüyle Sîre, İslam Mezhepler Tarihi'nde ilk ortaya çıkan Hâricilik ve Mürcie gibi mezhepler arasındaki anlaşmazlıkları bize kadar ulaştıran ilk metindir.⁴ Ayrıca İslam Mezhepleri Tarihi literatüründe *Sebeyye*, eserdeki ifadeyle *Sebbâbe* hakkında da bize bilgi veren ilk kaynak durumundadır. Eserde Sebeyye'nin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkındaki görüşleri ele alınıp değerlendirilmektedir.⁵ Dolayısıyla eser, hem Hâriciler hem de Mürcie gibi iki önemli İslam mezhebi

İrcâ fi'l-Fikri'l-İslâmî, Kahire, 1417/1997, I, 239-316; Morris S. Seale, *Muslim Theology*, London, 1964, s. 87-89.

³ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ank., 2000, s. 58-69; ayrıca bkz., Kutlu, "Salim b. Zekvan'ın Sîre Adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısmın Tercümesi", *AÜİFD.*, XXXV, Ank. 1996, s. 468-469.

⁴ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, (Thk. ve İngilizce'ye Çev. Patricia Crone-Fritz Zimmermann), Oxford University Press, New York, 2001, s. 114-126; ayrıca bkz., Kutlu, *a.g.m.*, s. 469.

⁵ İbn Zekvân, 118-120; ayrıca bkz., Sıddık Korkmaz, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*, Araştırma Yay., Ank., 2005, s. 15-16, 87-88.

ile ilgili bize bilgi veren ilk kaynak eserlerden biridir. Bunların yanında eser, erken dönem İslam Tarihi'nde ortaya çıkan olay ve gelişmeleri farklı bir bakış açısı ile ele alıp yorumlamaktadır.

Eseri ilk ortaya çıkarıp bilim dünyasına kazandıran kişi, Libya'lı İbâdî araştırmacı *Amr Halîfe en-Nâmî*'dir. en-Nâmî, eseri Umân'da bir el yazması halinde bulmuş ve yapmış olduğu doktora çalışmasında ondan kapsamlı bir şekilde alıntı yapmıştır.⁶ Sîre'nin ilk olarak bilimsel kritiğini yapıp yayınlamaya teşebbüs eden kişi ise, araştırmacı *Martin Hinds*'dir. Hinds, eserin ilgili kısımlarının yayını ve çevirisi ile ilgilenmiş, fakat 1988 yılında ölümüyle birlikte bu çalışma, yarım kalmıştır.⁷ Bu çerçevede yine *Michael Cook*, *Early Muslim Dogma* isimli çalışmasında eserin özellikle Mürchie ile ilgili olan bölümlerini İngilizce'ye çevirmiş ve bilimsel kritiğini yaparak yayınlamıştır. Ayrıca eserinde Sîre'nin yazıldığı tarih dahil pek çok şeyi ele almıştır.⁸ Cook, Sîre'nin aslında 52 sayfalık bir el yazması olduğunu söylemektedir. Ona göre bu el yazması nüsha, araştırmacı Martin Hinds'e ait bir mikrofilm içinde bulunmaktadır. Bu mikrofilm, 393 sayfalık bir malzemeyi içermekte olup her sayfasında 19 satır vardır. Cook, bu mikrofilmin içinde Hâricî/İbâdiler'e ait olan başka pek çok el yazması eser bulunduğunu ifade ederek, Sîre'nin mikrofilmin 154-194. sayfaları arasında olduğunu söylemektedir.⁹

⁶ Amr Khalifa en-Nâmî, *Studies in Ibadism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1971, s. 50-69.

⁷ İbn Zekvân, vii.

⁸ Michael Cook, *Early Muslim Dogma: A Source-Critical Study*, Cambridge University Press, London, 1981, s. 23-47, 89, 103.

⁹ Cook, 4, 23-26, 160-163.

Michael Cook'tan sonra Wilfred Madelung, Norman Calder ve Josef Van Ess, eser üzerinde çalışmalar yapmışlar¹⁰ ve bunların içinde Van Ess, eserin Mürcie dışındaki bölümlerini Almanca'ya çevirmiştir.¹¹ Ülkemizde de Sönmez Kutlu, eserin Mürcie ile ilgili kısmını tercüme edip üzerinde değerlendirmeler yapmıştır.¹² Sîre'nin ciddi olarak bilimsel anlamda edisyon kritiğinin yapılarak yayınlanması ise, Patricia Crone ile Fritz Zimmermann tarafından gerçekleştirilmiştir. Crone ve Zimmermann, eseri bilimsel bir yöntemle hem orijinal dili olan Arapça, hem de İngilizce çevirisi ile birlikte sayfa sayfa yayınlayıp üzerinde güzel değerlendirmeler yapmışlardır. Araştırmamızda bizim de başvurduğumuz nüsha, budur.¹³

Sîre'nin içeriğine gelince, eserin ilk bölümünde Kur'an'ın indiriliş sebebi ve özellikleri, tevhid mesajının içeriği, takva ve cihadın önemi gibi konulara değinilmektedir.¹⁴ İkinci bölümde peygamberler, peygamberlerin görevleri, bu bağlamda Hz. Muhammed'in konumu ve görevi ile Hz. Muhammed yaşarken Arap yarımadasında var olan Ehl-i Kitap, Mecusiler ve müşrikler vb. dinî topluluklar gibi konular ele alınmakta¹⁵, arkasından sırayla dört halifeye değinilmektedir.¹⁶ Daha sonra Sâlim b. Zekvân, Ezârika ve Necedât gibi Hâricî fırkalarını ele almaktadır.¹⁷

¹⁰ Wilfred Madelung, "The Early Murji'a in Khurâsân and Transoxania and the Spread of Hanafism", *Der Islam*, LIX, Berlin, 1982, s. 32-39; Norman Calder, "Review of Cook", *Journal of Semitic Studies*, XXVII, (1983), s. 183.

¹¹ Josef Van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, Berlin, 1991.

¹² Kutlu, "Salim b. Zekvan'ın Sîre Adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısımın Tercümesi", *AÜİFD.*, XXXV, Ank. 1996, (ss. 467-475).

¹³ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, (Thk. ve İngilizce'ye Çev. Patricia Crone-Fritz Zimmermann), Oxford University Press, New York, 2001.

¹⁴ İbn Zekvân, 38-56.

¹⁵ İbn Zekvân, 56-74.

¹⁶ İbn Zekvân, 74-98.

¹⁷ İbn Zekvân, 100-114.

Böylece eser, ilk Hâricî fırkalarıyla ilgili bilgileri, Hâricîler'e ait otantik bir kaynaktan öğrenme imkanını bize sunmaktadır. Arkasından müellif, Mürce'ye yönelttiği eleştirilere geçmekte, bu çerçevede Sebbâbe dediği Sebeiiyye'den söz etmekte ve eserin sonunda kendileri dışında olan diğer dinî ve siyasî gruplar tarafından kabul edilmesi istenilen görüşlere yer vermektedir.

Bu makalemizde biz, eserin Hz. Osman ve Hz. Ali dönemleri ile ilgili kısmını esas alarak, Sâlim b. Zekvân örneğinde Hâricîler'in sözünü ettiğimiz bu dönemlerde ortaya çıkan siyasal olay ve gelişmelere nasıl yaklaştıklarını ve bunları nasıl yorumladıklarını ortaya koymaya çalışacağız. Bu amaçla önce, eserin müellifi olan Sâlim b. Zekvân'ın hayat hikayesi ve kimliği ile ilgili bilgi verelim.

A) Sâlim b. Zekvân'ın Hayat Hikayesi ve Kimliği

Öncelikle Sâlim b. Zekvân'ın hayat hikayesi ile ilgili elimizde yeterli bilgi ve belge bulunmadığını ifade etmemiz gerekmektedir. Bu yüzden Sâlim'in ne zaman ve nerede doğduğu ve yine ne zaman öldüğü konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Yalnız bu noktada bazı tarih kaynakları, bize kimi ipuçları vermektedir. Örnek olarak, Sistânî'nin Târih-i Sistân'ında Araplar tarafından 30/650 tarihinde ele geçirilen Bust şehrinde Sâlim isminde bir gencin bulunduğu ve daha sonra onlar arasında şöhretinin arttığı ifade edilmektedir.¹⁸ Sîre'yi yayınlayan Patricia Crone ile Fritz Zimmermann, "*Eğer bizim Sâlimimiz, Sistan'da ele geçirildiyse o, bir Basralının mülkiyetine geçmiş ve muhtemelen Basra'nun etki alanında olan (Horasan, Sistan, Kirman, Fars ve Umân gibi) bir yerde yaşamını sürdürmüştür. Onun Câbir b. Zeyd (93/712) ile mektuplaşmış olması, Basra dışında yaşadığını akla getirir, fakat onun nerelerde ve tam olarak hangi dönemde yaşamış olduğu belli*

¹⁸ İbn Zekvân, 11.

değildir” demektedirler.¹⁹ Yine İbâdî müelliflerden Şemmâhî (928/1522), onun İbâdîlik’te çok önemli bir yeri olan *Câbir b. Zeyd*²⁰ ile mektuplaştığından ve ayrıca yine önde gelen İbâdîler’den biri olan *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme* (150/767) ile de aynı dönemde yaşadığından söz etmektedir.²¹ Ne var ki, Sâlim b. Zekvân’ın hem Câbir b. Zeyd ile mektuplaşmış olması, hem de Câbir’den en az elli yıl sonra ölmüş bulunan Ebû Ubeyd’in çağdaşı olması pek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla Şemmâhî’nin vermiş olduğu bu bilgilerden sadece biri doğru olarak görünmektedir. Bu bağlamda, Sîre’nin Mürcie ile ilgili kısmı üzerinde çalışan Sönmez Kutlu, Şemmâhî’nin verdiği bilgileri çelişkili bularak, ‘onun Câbir b. Zeyd ile mektuplaştığı bilgisinin daha doğru olabileceğini’ ifade etmektedir.²²

İbâdî bir araştırmacı olan Amr Halife en-Nâmî de, Kuzey Afrika’da bulunan bilinmeyen bazı İbâdî el yazmalarıyla ilgili olarak kaleme aldığı bir makalesinde, benzer bir görüş ileri sürmüştü ve buna gerekçe olarak Câbir b. Zeyd’e ait olan risaleler koleksiyonu içerisinde, onun Sâlim b. Zekvân’a yazmış olduğu bir risale’sinin bulunmasını göstermiştir.²³ Ayrıca konuyla doğrudan ilgilenen batılı bazı araştırmacıların kanaati de, onun Câbir b. Zeyd’in çağdaşı olduğu şeklindedir.²⁴ Yine Sönmez Kutlu’nun ifade ettiği gibi, Sâlim b. Zekvân’ın eserinde Hâricilik ile ilgili olarak 70/689 yılından sonraki olaylara yer verilmemesi ve

¹⁹ İbn Zekvân, 12.

²⁰ Câbir b. Zeyd için bkz., Fiğlalı, *İbâdiye’nin Doğuşu ve Görüşleri*, AÜİF. Yay., Ank., 1983, s. 83-88; İ. Lütü Çakan, “Câbir b. Zeyd”, *DİA*, VI, İst., 1992, s. 537-538; Roberto Rubinacci, “Djâbir b. Zayd”, *EI*, II, Leiden, 1954, s. 359-360.

²¹ Şemmâhî, *Kitâbu’s-Siyer*, (Thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbi), Umân, 1407/1987, I, 109.

²² Kutlu, *a.g.m.*, s. 467.

²³ Amr Khalifa en-Nâmî, “A Description of New Ibadî Manuscripts from North Africa”, *Journal of Semitic Studies*, XV, (1970), s. 65.

²⁴ Örnek olarak bkz., Cook, 3.

bununla birlikte Mürcie ile ilgili olarak mezhebin ilk teşekkülü konusundaki bilgilerin yer alması, hem Sâlim b. Zekvân'ın, Câbir b. Zeyd ile aynı dönemde yaşadığını, hem de eserin 70/689'lu yılların başında yazıldığını göstermektedir.²⁵ Böylece Cumeyyil b. Hamîs ve Samâilî gibi gibi geç dönem İbâdî yazarlarının onu IV/X ve V/XI. yüzyıllarda yaşamış olan alimlere oldukça yakın bir dönemde göstermelerinin yanlışlığı da ortaya çıkmaktadır.²⁶

Sâlim b. Zekvân'ın nereli oluşuna gelince, her ne kadar Cook²⁷ ve Van Ess²⁸ onu Kûfe'li olarak göstermek istiyorlarsa da, Kutlu'nun ifade ettiği gibi, eserinde o sıralarda Kûfe'de teşekkül etmeye başlayan Sebeiyye veya Şia'ya özel bir bölüm ayırmamış olması ve Mürcie'den söz ederken Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den teberrî eden Sebeiyye (Sebbâbe)²⁹ ile ilgili oldukça kısa bilgi vermesi, onun Kûfe'li olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Çünkü Sâlim, yaşadığı dönemde Müslümanların tüm gruplarına ayrı ayrı yer vermiştir.³⁰ Yine Van Ess'in belirttiği gibi, Câbir b. Zeyd ile mektuplaştığına göre, buradan Basra'lı olamayacağı düşüncesine varılabilir.³¹ Bu noktada, artık onun Mekke ya da Medine'li olma ihtimali ortaya çıkmaktadır.³²

Burada Câbir b. Zeyd'in mektubunun çok önemli bir işlev görmesine rağmen aslında erken dönem İbâdî kaynaklarda bu mektuptan söz edilmemesi, ilginç bir durumla bizi karşı karşıya bırakmaktadır. Buna Sîre'yi yayınlayan Crone ile Zimmermann da

²⁵ Bkz., Kutlu, *a.g.m.*, s. 467.

²⁶ Bkz., İbn Zekvân, 11-12.

²⁷ Cook, 91.

²⁸ Van Ess, *Theologie und Gesellschaft*, II, 172.

²⁹ Eserde Sebeiyye, Sebbâbe şeklinde geçmektedir. Bkz., İbn Zekvân, 118, 120, 142.

³⁰ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 65.

³¹ Van Ess, *Theologie und Gesellschaft*, II, 172.

³² Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 65.

temas etmekte ve bunu garip karşılamaktadırlar. Zira erken dönem İbâdî kaynaklar, sık sık Sâlim b. Zekvân'a temas eder ve daima onunla özdeşleşen görüşleri desteklerler.³³

Sâlim b. Zekvân'ın eserini dikkatli bir şekilde incelediğimizde, kendisinin yaşadığı dönemin önde gelen Hâricî/İbâdîler'inden biri olduğu anlaşılmaktadır. Eser boyunca İbn Zekvân, bu bakış tarzını ortaya koymuş ve sık sık başvurduğu Kur'an ayetlerini de bu çerçevede ele alıp yorumlamıştır.

B) Sâlim b. Zekvân'ın Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemleri ile ilgili Düşünceleri

Erken dönem İslam tarihinde Hz. Osman dönemi, daha önce görülmeyen farklı siyasal ve toplumsal gelişmelerin ortaya çıktığı yeni bir dönemin başlangıcıdır. Sâlim b. Zekvân'a göre de bu dönem aynı özelliğe sahip olup Hz. Osman, hilâfetinin ilk altı yılında Allah'ın kitabı ve Rasulün sünneti ile hareket etmişti, bundan dolayı Müslümanlar, onu kucaklayıp sahip çıkmışlardı. Yine bu yüzden, dünya müslümanların önüne serilmiş, yine yeryüzünün hazineleri onların önlerine açılmıştı. Ancak ne var ki Hz. Osman, daha sonraki uygulamalarıyla bu çizginin dışına çıkarak dünyaya ve dünyevî değerlere aşırı bir şekilde meyletmişti. Bu yüzden yeni bid'atlar ortaya çıkarmış, akrabalarını da aşırı biçimde kayırmıştı.³⁴ Bu noktada Sâlim b. Zekvân, bize dönemin Küfe valisi olan Velîd b. Ukbe'nin, içki içtiği halde, Hz. Osman'ın sırf ona olan yakınlığından dolayı cezalandırılmasına itiraz etmesini ve yine Velîd'in Küfelilerden sevilen birini öldürünce Osman'ın, buna karşılık onun

³³ İbn Zekvân, 13.

³⁴ İbn Zekvân, 79-80.

öldürülmesine karşı çıkmasını örnek olarak verir.³⁵ Benzer şekilde yine Hz. Osman, Hz. Peygamber'in arkadaşlarından olan bilgili kişileri valilikten azletmiş, yerlerine kendi akraba çevresinden sefih kişileri getirmişti ki, onlar da Sâlim b. Zekvân'ın ifadesiyle, doğruyu bilmeyen cahiller ve Hz. Peygamber'in sünnetinden habersiz kişilerdi. İşlerinin çoğunda, sayılamayacak derecede kötülük içinde olan insanlardı.³⁶ Ayrıca bedevilerin savaşa çıkmasını, sırf ganimete ortak olacakları endişesi ile engellemişti. Sâlim b. Zekvân, burada Hz. Osman'ı eleştirerek onun Peygamber'in çizgisine ters düştüğünü, zira Hz. Peygamber ile Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in bedevileri savaşa çağırdığını, onların da buna yardımcı olduğunu ve sonuçta ganimetten pay aldıklarını, dolayısıyla bu konuda Hz. Peygamber'in sünnetinin terk edildiğini ve doğru olmayan bir yola sapıldığını belirtmektedir.³⁷

Yine Ammar b. Yâsir'i bağırsakları çıkıncaya kadar ve Abdullah b. Mes'ûd'u benzer biçimde dövdürmüştü.³⁸ Tüm bunlar olurken bu arada casuslarını da insanların içine göndererek toplumun kendisi ile ilgili kanaatlerini öğrenmekteydi. Bu yüzden halifenin aleyhinde konuşanlar, ganimetteki haklarından mahrum kalıyorlardı. Bazıları, sahip oldukları servete el konularak, bazıları kırbaçlanarak, bazıları da tazir ile cezalandırılıyordu.³⁹ Tüm bunlardan dolayı Sâlim b. Zekvân'a göre halife, Allah'ın hükmünü terk edip cezaları uygulamamış, mü'minlerin ganimetteki haklarını vermemiş ve sadakaları Allah'ın belirlediği

³⁵ İbn Zekvân, 80; aynı olaylar, diğer başka tarih kaynaklarında da anlatılmaktadır. Bkz., Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, (Ed. S. D. F. Goitein), Jerusalem, 1936, V, 33-34; Şemmâhî, I, 33.

³⁶ İbn Zekvân, 82.

³⁷ İbn Zekvân, 82; ayrıca bkz., Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, (Thk., Seyyide İsmail Kâşif), Umân, 1400/1980, II, 207.

³⁸ İbn Zekvân, 84; Kalhâtî, II, 208.

³⁹ İbn Zekvân, 84-86.

yerlerin dışında kullanarak kendi keyfine uymuş ve Allah Rasulü'nün yolundan ayrılmıştı.⁴⁰

İşte bu gelişmelerin sonucu olarak Kûfe, Basra ve Mısır'da yaşayan bazı insanlar, siyasi iktidarın kötülüklerini engellemek amacıyla bir araya gelmişlerdi.⁴¹ Ardından hep birlikte halifenin yanına gidip ona Allah'ı, Allah'ın ayetlerini hatırlatmışlar ve kötülük olarak yapmış olduğu işleri tek tek ona söylemişlerdi. Bunun üzerine Hz. Osman, onların söylediklerini bildiğini, Allah'a tevbe ettiğini, bu yüzden daha önce yapılan haksızlıkları terk edeceğini söyleyerek, tüm yanlışları düzeltereğine dair söz verdi. Medine'ye gelenler de, onun özrünü ve tevbesini kabul ederek şehirlerine dönmüşlerdi.⁴² Bu süreçte halife, herhangi bir haksızlık yapmadığı gibi, Kûfe valisi Velid b. Ukbe'yi içki içtiği için kamçılarak cezalandırmıştı.⁴³ Fakat bununla birlikte Muaviye'ye bir mektup yazarak ona “*Şamlıları bana yardıma yolla; zira Medineliler, küfre girdiler ve itaatlerini bozdular*” demişti.⁴⁴ Görünen o ki Hz. Osman, herhalukârda isyancıların cezalandırılmasını istiyordu.

Bu olay, artık bardağı taşıran son damla oldu ve arkasından gelişen olayların sonucunda Hz. Osman öldürüldü. Sâlim b. Zekvân, halifenin yapmış olduğu yanlışlıklar ve hatasından dönmeyişinden dolayı öldürüldüğünü, halife ile birlikte öldürülenler hakkında Rasulullah'ın hükmünün verildiğini, zira Rasulullah'ın ehl-i kible'den öldürülmesi gerekenlere bu cezayı vermekle birlikte, çocuklarını esir etmeyip, mallarının beşte birini almadığını ve onları mirastan mahrum bırakmadığını, ayrıca iddetleri bitinceye kadar da kadınlarını evlendirmedeğini

⁴⁰ İbn Zekvân, 82; Kalhâtî, II, 207.

⁴¹ İbn Zekvân, 86.

⁴² Kalhâtî, II, 215.

⁴³ İbn Zekvân, 86.

⁴⁴ İbn Zekvân, 86-88.

söylemektedir.⁴⁵ Sâlim'in eserinde dikkat çeken bir şey de, halifenin icraatlarının ayetlerle sık sık eleştirilmesidir.⁴⁶

Yine Sâlim b. Zekvân'ın da içinde bulunduğu Hâricî anlayışa göre bu olay, icraatları neticesinde meşruiyetini kaybetmiş, artık azledilmeyi hak etmiş bir devlet başkanının iktidardan indirilmesinden ibaretti ve bu eylem, müslümanların meşru bir hakkıydı. Bu yüzden Hâricilere göre Medineliler, telkin edildiği gibi, halifenin ölümüne karşı değillerdi. Hem eğer onun ölümüne karşı duruyorlardıysa, neden onu korumamışlardı? Kaldı ki halife, onların arasındaydı ve üstelik gizlice de öldürülmedi".⁴⁷

Diğer Hâricî kaynaklara bakıldığında Hâricîler'in, ayrı bir siyasal grup ve bağımsız bir fırka olarak faaliyete giriştikten sonra da halifenin öldürülmesinin meşruluğunu hep savundukları ve bu olaya daha sonraları "*Osman'ı hepimiz öldürdük*" diyerek sahip çıktıkları görülür.⁴⁸ Hâricîler'in taraf oldukları ilk eylem, Hz. Osman'ın öldürülmesidir.⁴⁹ Zira bu süreçte olaylara karışanlar arasında, Zeyd b. Husayn et-Tâî, Şureyh b. Evfâ el-Absî, Abdullah b. el-Kevvâ' el-Yeşkurî, Hurkûs b. Zühayr es-Sa'dî ve Yezîd b.

⁴⁵ İbn Zekvân, 90.

⁴⁶ Bkz., İbn Zekvân, 78-88.

⁴⁷ Kalhâtî, II, 227.

⁴⁸ İbn Sellâm el-İbâdî, *Kitâbun fîhi Bed'u'l-İslâm ve Şerâiu'd-Dîn*, (Thk., Werner Schwartz, Sâlim b. Ya'kûb), Beyrut, 1406/1986, s. 106-107; Ebû Ammâr, *el-Mûceẓ* (Thk. Ammâr Tâlibî), Cezayir, 1398/1978, II, 241; Fıġlalı, "Hâricîliġin Doġuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *AÜİFD.*, XX, Ank., 1975, s. 234.

⁴⁹ Hâricîlerin bağımsız bir fırka olarak ortaya çıkışları, Sıffin Savaşı'nda meydana gelmiştir. Bkz., Fıġlalı, *İbâdiye'nin Doġuşu*, s. 53-82; Adnan Demircan, *Hâricîlik Mezhebinin Doġuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, Beyan Yayınları, İst., 2000, s. 44-45.

Kays el-Erhâbî gibi Hâricîlerin ilk ve en önemli liderleri de bulunmaktadır.⁵⁰

Hiz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Müslüman toplum, büyük bir siyasi krizle karşılaşmıştı. Bu şartlarda Medine'deki gergin havanın diğer bölgelere sıçramasından kaygı duyan bazı çevreler, Hiz. Ali'ye devlet başkanlığı teklif ettiler. Arkasından Mescid-i Nebevî'de Hiz. Ali'ye devlet başkanı olarak biat edildi. Biat edilmeden önce Hiz. Ali'den Allah'ın kitabına, Hiz. Peygamber'in sünnetine ve daha sonra gelen iki halifenin yolunu takip edip haktan sapmış olan azgın gruplarla savaşacağına dair söz alındı.⁵¹ Öyle ki Sâlim b. Zekvân'ın ifadesiyle, “o gün insanlardan hiçbir kimse, onun hakkında ‘O, bir hükümde adil davranmadı, haddi uygulamadı ve yaptığı taksimatta adil olmadı’ demeye güç yetiremedi”.⁵²

Böylece Hiz. Ali, Hiz. Osman'ın on iki yıllık devlet başkanlığı döneminin sona ermesinden sonraki kaos ve kargaşa ortamında devlet başkanı seçildi. Öyle ki Hiz. Ali, Hiz. Osman'ın öldürülmesini meşru kabul eden isyancılarla Medine'de oturanların büyük bir kısmının desteğini alarak devlet başkanı seçilmiş oldu. O şartlarda halifenin haksız bir biçimde öldürüldüğünü savunanlar ise, ona biat etmemişlerdi. Bu olayın arkasından Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm, Hiz. Ali kendilerine karşı hatalı bir uygulamada bulununca kendilerini Hiz. Osman'ın velisi konumunda görerek onun kanını talep etmeye başladılar. Oysa Sâlim b. Zekvân'a göre insanlar arasında Hiz. Osman'a ölünceye kadar en sert muhalefeti yapan ve ona karşı en keskin tavır içinde olanlar, Talha ile Zübeyr'di. Bununla

⁵⁰ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut, Trz., V, 85, 99, 180; Belâzurî, V, 40-41, 45-46; Ammâr Tâlibî, *Ârâu'l-Havârici'l-Kelâmiyye*, Cezayir, 1398/1978, I, 43-44; Nu'aymî, 18.

⁵¹ İbn Zekvân, 90; ayrıca bkz., Kalhâtî, II, 225-226.

⁵² İbn Zekvân, 90-92.

birlikte yanlarına Hz. Âişe'yi de alarak Basra'ya gitmişler ve orada Basralıları Osman'ı dost edinmeye, kanını talep etmeye ve Hz. Ali'nin taraftarlarıyla savaşmaya çağırmışlardı. Basra'da ilk iş olarak Hz. Ali taraftarı olan ve içlerinde Hakîm b. Cebele el-Abdî'nin de bulunduğu bir grubu öldürdüler. Ayrıca Basra valisi Osman b. Huneyfî de tartaklayarak sakalını yoldular ve görevinden uzaklaştırdılar. Beytu'l-mâl'i de talan ettiler. Bu şekilde Basra'yı zorla ele geçirerek orada tutunmayı başardılar.⁵³

Gelişen bu olaylar üzerine Hz. Ali, artık Medine'de kalmasının stratejik anlamda doğru olmayacağını düşündüğünden Kûfe'ye geçmeye karar verdi. Kalabalık bir ordu ile yola çıkıp Kûfe'ye gelen Hz. Ali, kendisini orada konumlandırdı. Sâlim b. Zekvân'a göre bu olayda Talha, Zübeyr ve taraftarları, meşru olan siyasal otoriteye karşı isyancı bir grup (el-Fîetu'l-Bâğiye) konumundaydı. Bu yüzden Hz. Ali'nin onlara karşı savaş kararı alması, doğru ve yerinde bir karardı. Talha ve Zübeyr'in savaş çağrılarına karşılık o da, Kûfelileri Talha ve Zübeyr ile taraftarlarından ayrılıp uzaklaşmaya ve onlarla savaşmaya çağırdı.⁵⁴ Hz. Ali taraftarları, **Cemel gününde** Talha ve Zübeyr ile konuşarak önce onlara barış yapmayı teklif ettiler, bu çerçevede onlara Allah'ı ve İslam'ı hatırlatarak, eğer taşkınlık yapar ve kendilerine karşı koyarlarsa onlarla savaşacaklarını bildirdiler. Fakat bütün barış teşebbüslerine rağmen çatışmalar başlayıp her iki taraf, birbirine saldırdı ve korkunç bir mücadele gerçekleşti. Sonuçta Hz. Ali taraftarları, savaşı kazandılar. Karşı taraf ise ağır bir hezimete uğradı ve Talha ile Zübeyr başta olmak üzere sahabenin ileri gelenlerinden pek çoğu savaş meydanında öldüler (36/656).⁵⁵

Artık Basralılar, bu savaştan sonra Hz. Osman, Talha ve Zübeyr'in velâyetini gündeme getirmekten vazgeçtiler. Hz. Âişe de

⁵³ İbn Zekvân, 114; ayrıca bkz., İbn Sellâm, 106.

⁵⁴ İbn Zekvân, 114; Kalhâtî, II, 229-230.

⁵⁵ İbn Zekvân, 92.

tüm yaptıklarından pişman olduğunu ve bir daha siyasete ve siyasi işlere bulaşmayacağını ifade etti. Bunun üzerine Hz. Ali, onun pişmanlığını kabul ederek kardeşi Muhammed b. Ebî Bekr'in gözetiminde Medine'ye dönmesini sağladı. Sâlim b. Zekvân, burada daha önce tıpkı Hz. Osman'la ilgili söylediği gibi, Hz. Ali'nin onlarla ilgili olarak Hz. Peygamber'in ehl-i kible'den olan kişilere verdiği hükmü verdiğini söylemektedir. Bu hüküm, eski halife ile ilgili verilen hükmün hemen hemen aynısı idi. Bu durum da Hz. Âişe'nin mallarına dokunulmadığı gibi, ordusundan sağ kalanları ile çocukları da esir olarak alınmadılar.⁵⁶

Cemel olayından sonra Hz. Ali, kendisini devlet başkanı olarak tanımayan Muaviye ve Şam ehlinin üzerine yürüdü ve Muaviye'nin ordusu ile **Sıffin**'de karşı karşıya geldiler. Sâlim b. Zekvân'a göre, Muaviye ile Amr'ın taraftarları, yüce Allah'ın buyruklarını kabul edinceye kadar kendileriyle savaşılmaması gereken isyancı bir gruptu. Bu yüzden Hz. Ali'nin Muaviye'ye karşı savaş kararı alması, daha önce Cemel'de olduğu gibi, doğru ve yerinde bir karardı. Hz. Ali, taraftarlarına onlar savaşı başlatmadıkça kendilerinin başlatmamalarını söylemişti. Bu yüzden Ali tarafı, Cemel savaşı öncesinde yaptıkları gibi, onları önce Hakk'a çağırarak onlara Allah'ı ve İslam'ı hatırlattı, onları Ali'ye itaate çağırdı. Eğer taşkınlık yaparlar ve karşı koyarlarsa kendileriyle savaşıacaklarını söylediler. Muaviye tarafı, buna karşı çıkınca anlaşma teşebbüsleri bir sonuç vermedi ve Sıffin'de artık savaş, kaçınılmaz bir hal aldı. Savaş esnasında önce nehir yolunu elinde tutan Şam askerleri, geri püskürtüldü ve uzun müddet devam eden savaşta günler geçtikçe çarpışmalar da şiddetlenmeye başladı. İki ordunun şiddetli bir şekilde çarpışmasıyla Sıffin'de amansız bir savaş yaşanmış oldu. Sonunda çok sayıda yaralı ve ölü ortada kaldı. Sâlim b. Zekvân,

⁵⁶ İbn Zekvân, 92; ayrıca bkz., Kalhâti, II, 231.

burada kendisinden sonraki müelliflerin yaptığı gibi, ölü ve yaralı sayısı konusunda ayrıntıya girmeyip belli bir rakam vermemektedir.⁵⁷

Tam bu esnada Muaviye tarafının ‘*Allah’ın kitabı, aramızda hakem olsun*’ teklifini Hz. Ali, olayların akışı içinde daha sonra kendilerine Hâriciler denilecek grubun değil de, kendi ordusundaki diğer bazı güçlerin ısrarı üzerine kabul etmek zorunda kaldı. Bu şekilde Hz. Ali, Hâricî bakış açısına göre, Allah’ın hüküm verdiği bir işte başkalarının hakemlik yapmasına izin verdiği için müslümanların yolundan ayrılmış oldu. Sâlim b. Zekvân’a göre bu durumu Ammâr b. Yâsir duyunca arkadaşlarına “Ali’ye gidin ve onu azarlayın” demişti. Onlar da Ali’ye giderek onu azarladılar. Ali ise bunun üzerine “Bunu terk ediyoruz” dedi ama daha sonra yine hakemleri kabul etti.⁵⁸ Sâlim b. Zekvân, bu noktada “Allah, hak ile hükmeder. Ondan başka yalvardıkları (tanrılar) ise hiçbir hüküm veremezler. Çünkü, işiten ve gören yalnız Allah’tır”⁵⁹, “Allah, hüküm verenlerin en iyisi değil midir?”⁶⁰, “Yoksa cahiliye hükmünü mü arıyorlar? İyi bilen bir toplum için Allah’tan daha güzel hüküm veren kim olabilir?”⁶¹ gibi ayetleri dile getirerek şu yorumu yapar:

“Allah’ın müslümanların düşmanları ile ilgili hükmü, onlarla Allah’ın emrine dönünceye kadar savaşılması, hiçbir fitnenin kalmaması ve dinin sadece Allah için

⁵⁷ İbn Zekvân, 92.

⁵⁸ İbn Zekvân, 92; Kalhâtî, II, 233; burada ayrıca ifade etmemiz gerekir ki, Ammâr b. Yâsir’le ilgili bu tür rivayetlerin tarihsel anlamda tutarsızlığı ortadadır, çünkü İslam tarihi kaynaklarının çoğu, Ammâr b. Yâsir’in leyletu’l-harîr’den dolayısıyla tahkîm’den önce öldüğünü söylemektedirler. Hem İbn Zekvân, hem de Kalhâtî, bu rivayetle bunun tersini söylemektedir. Bkz., Fığlalı, *İbâdiye’nin Doğuşu*, s. 45.

⁵⁹ Kur’an, Mü’min, 40/20.

⁶⁰ Kur’an, Tîn, 95/8.

⁶¹ Kur’an, Mâide, 5/50.

olmasıdır. Onlar (Ali taraftarları), böylece Allah'ın hükmünü geçersiz kılarak ondan yüz çevirdiler, Allah'ın sözünün yerini değiştirerek tahrif ettiler. Kur'an'ı, Allah'ın indirmiş olduğu bağlamın dışına çıkararak yorumladılar".⁶²

Hâriciler'in bakış açısına göre, Allah'ın hükmüne rağmen Hz. Ali, Allah'tan başkasını hakem yapmış ve Allah'ın dininde adil olmayan insanlar (ehl-i cevr)ın hakemliğine razı olmuştu.⁶³ Yine Sâlim b. Zekvân, burada şunları söylemektedir:

"Müslümanlar⁶⁴, Ali'nin hükmündeki basiretsizliği görüp Allah'ın hidayeti üzere olanların yolundan yüz çevirerek Allah'ın dini konusunda Allah'tan başkasının hakemliğine razı olduğuna şahit olduklarında ve (dolayısıyla) onun Allah'ın ve kendilerinin düşmanlarına karşı son nefeslerine kadar savaşmaktan vazgeçtiğini gördüklerinde, onu (Ali'yi) devre dışı bırakarak Kur'an'ın hakemliğine başvurdu. Allah'ın hakemliğine razı oldular ki o Allah, hakimlerin en hayırlısıdır. Müslümanlar, Allah'ın hükmünü terk ettiği ve kafir olduğu kanıtlanmış olan bir kişinin⁶⁵ hükmünü onayladığı için Ali ile yollarını ayırdılar. Dünya şehvetini ve lezzetini terk ettiler, Allah rızasına ulaşmak amacıyla canlarını feda ettiler".⁶⁶

⁶² İbn Zekvân, 92-94.

⁶³ İbn Zekvân, 94.

⁶⁴ Sâlim b. Zekvân, eserinde müslümanlar sözüyle Hâriciler'i kastetmektedir.

⁶⁵ Sâlim b. Zekvân'ın burada kastettiği kişi, Hakem Olayı'nda Muaviye'nin hakemi olan Amr b. el-Âs'tır.

⁶⁶ İbn Zekvân, 94-96.

Böylece Hâricî bakış açısına göre Hz. Ali'nin hakeme razı olması, Muaviye'nin haklı olabileceğini zımnen de olsa kabul etmesi anlamına geliyordu. Bu şekilde Ali, hayatının en büyük hatasını hakeme razı olmakla işlemiş oldu.⁶⁷ Zira bu durumda Muaviye, siyasal platformda isyancı bir vali olmaktan çıkıp Hz. Ali'ye denk bir siyasal güç haline geliyordu.

Görüldüğü gibi Hâricîler'in kendi kaynaklarında tahkîm olayı net bir dille reddedilmekte ve bu düşüncenin yanlış olduğu açık bir şekilde ifade edilmektedir. Zira işin başından beri tahkîme karşı olduklarını açıklayan Hâricîler'e göre tahkîmi kabul etmek, Allah'ın hüküm vermesi gereken bir konuda insanları işe karıştırmaktı. Bu şekilde Ali, daha önce takip ettiği Müslümanların yolundan ayrılmış olmaktadır. Zira Allah'ın hüküm verdiği bir konuda, Allah'ın dışında başkasını hakem yapmıştı. Şöyle ki Hâricîler'e göre meşru bir siyasal otoritenin düşmanları ile ilgili olarak Allah'ın hükmü, Müslümanların onlarla Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşmaları, hiçbir fitnenin ortada kalmaması ve dinin sadece Allah için olmasıdır. Böylece Ali ile taraftarları, bu hükme uymayarak Allah'ın hükmünü geçersiz hale getirmiş ve ondan yüzçevirmiş oldular, Allah'ın sözünü, yerini değiştirerek tahrif ettiler. Kur'an'ı Allah'ın indirmiş olduğu bağlamın dışına çıkararak tevil/yorum yaptılar.⁶⁸

Oysa *yaygın rivayetlere* göre Hâricîler, işin başında Hz. Ali'yi tahkîmi kabule zorlamışlar, hatta bu hususta onu ölümle tehdit etmişlerdir. Dolayısıyla tahkîm'in kabul edilmesinde başrolü oynayan kimseler, onlardır. Söz konusu rivayetlere göre içlerinde Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî ile Zeyd b. Husayn et-Tâî'nin bulunduğu bir grup, Hz. Ali'ye gelerek savaşın durdurulması ve barış yapılması için onu zorlamışlardır. Bu durum karşısında Hz.

⁶⁷ Ahmet Akbulut, "Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi", *AÜİFD.*, XXXI, Ankara, 1989, s. 336.

⁶⁸ İbn Zekvân, 92-94.

Ali, zorunlu olarak hakemi kabule razı olmuş, bir bakıma buna mecbur kalmıştır. Daha sonra bu defa tam aksi yönde Hz. Ali'ye tahkîmin küfür olduğunu, bundan dolayı kendilerinin tevbe ettiğini, Ali'nin de tevbe ederek savaşı yeniden başlatması gerektiğini, aksi takdirde ondan ayrılacaklarını söylemişlerdir. Hz. Ali'nin ise, kendi tekliflerini reddederek verdiği ahdi yerine getireceğini ve bunu bozmasının mümkün olmadığını ifade etmesi üzerine, ondan ayrılmışlardır. Buna göre Hâriciler, karşımıza önce savaşı durdurup Ali'ye tahkîmi kabul etmesi için baskı yapan kişiler olarak çıkmakta, fakat aradan fazla bir zaman geçmeden hızlı bir şekilde dönüş yaparak önceki davranışın küfür olduğunu söyleyen ve Ali'yi tevbe etmeye davet eden bir rol üstlenmektedirler. Dolayısıyla klasik kaynaklarda onlar, söz ve davranışları birbiriyle çelişkili ve tutarsız kişiler olarak tanıtılmaktadır.⁶⁹

Klasik Sünnî İslam ve Mezhepler tarihi kaynaklarındaki tanımlama böyle olmakla birlikte, günümüzün bazı araştırmacılarının konuya yaklaşımı daha farklı olup olayla ilgili değişik yönleri farklı boyutları ile göz önünde bulundurmaktadırlar. Bu çerçevede Adnan Demircan'ın değerlendirmesi, dikkat çekici bir örnektir:

“Hâriciler'in görüşleri ve tavırları açısından tutarlı bir yaklaşıma sahip oldukları söylenebilir. Onlardan bazıları, ayrı bir hareket olarak ortaya çıkmadan önce, Hz. Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan ayaklanmaya katılarak onun katlini, “zalim olan, dolayısıyla icraatlarından dolayı dinden çıkan bir yöneticinin öldürülmesi” şeklinde değerlendirmişlerdi.

⁶⁹ Bkz., Taberî, VI, 36-47; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, (Thk., İhsan Abbas), Beyrut, 1968, IV, 255-345; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, (Thk. M. Muhyiddîn Abdülhamîd), Kahire, 1384/1964, II, 405-416; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, 1965-1966, III, 316-330.

Bu sırada büyük günahla ilgili görüşleri bir ölçüde şekillenmiştir. Hz. Osmanın öldürülmesinden sonra Hz. Ali'nin yanında yer alan bu insanlar, Cemel savaşına onun tarafında katıldılar. Zira Cemel'de Ali'ye karşı savaşanlar, meşru halifeye isyan ettiklerinden, onları kılıçla yola getirmek gerekirdi. Aynı durum, Sıffin savaşında Muaviye ve askerleri için de söz konusuydu. Çünkü önerilen itaati kabul etmedikleri için kendileriyle savaşılmayı hak etmişlerdi. Bu durumda onlarla Müslümanlar arasındaki hükmü Allah verecekti. Ya itaat edecekler, ya da hüküm savaşın sonucuna göre belli olacaktı".⁷⁰

Ayrıca Demircan, Sünnî ve Şiî kaynaklardaki rivayetlerle ilgili olarak şöyle demektedir:

"Bizce bu rivayetler, Irak'ın ehl-i beyt taraftarı ravileri arasında ortaya çıkıp yayılmış taraflı anlatımlardır. Bir kere rivayetlerde Ali'nin haklılığı vurgulanmak istenirken, aynı zamanda Hâriciler tutarsız insanlar olarak gösterilmektedir. Doğrusunu söylemek gerekirse, Hâricilerin başından itibaren savundukları görüşlerde bir tutarlılık mevcuttur. Bundan sonraki tavırları da böyledir."⁷¹

Benzer şekilde Mahmûd İsmail Abdurrâzık da, tahkime çağrının Ali'nin ordusundaki askerlerin çoğunluğunun isteklerine uygun düştüğünü, ancak azınlık bir grubun tahkimi kökünden reddettiğini belirtmektedir. Bu tahkimi kökünden reddeden

⁷⁰ Demircan, *Ali-Muaviye Kavgası*, Beyan Yay., İst., 2002, s. 161-162

⁷¹ Demircan, *Ali-Muaviye Kavgası*, s. 163; ayrıca bkz., Demircan, "Ali b. Ebi Tâlib'i, Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine", *İstem*, VI, Konya, 2005, s. 51-58.

azınlık ise, zafer elde edinceye ya da ölünceye kadar savaşa devam edilmesinde ısrar eden kurrâ'dan meydana geliyordu. Bu kurrâ, Ali'nin çoğunluğun görüşüne uyarak tahkimi kabulünden sonra Hâricî olanlardır.⁷² Ayrıca Abdurrâzık, elimizde Hâricîler'in Ali'yi tahkimi kabule zorladıklarına ilişkin şüpheleri giderecek ve tahkimi başından itibaren kökten reddettikleri için ona karşı huruc ettiklerini destekleyecek metinlerin bulunduğunu söyleyerek Hâricîler'in kendi kaynaklarını kastetmektedir.⁷³

Böylece tahkimnâme hazırlandığı aşamada Ali'nin ordusunda kendilerine daha sonra Hâricîler denecek olan grup, buna karşı çıkarak düşüncelerini, “*Lâ Hukme illa Lillah / Hüküm, ancak Allah'ındır*” sloganıyla ifade ettiler.⁷⁴ Zira onlara göre Hz. Ali, müslümanların yolundan ayrılmıştı. Bu şekilde her iki tarafın hakemleri ilan edildikten sonra taraflar, onar kişilik heyetler halinde tahkim anlaşmasını imzalarlar (13 Safer 37/31 Temmuz 657).⁷⁵ Bunun üzerine İslam tarihinde kendilerine Hâricîler denilen siyasal grup, ayrı bir fırka olarak ortaya çıkmış ve Müslüman toplumun ana bünyesinden ayrılan ilk kopma, ilk siyasal parçalanma hareketi gerçekleşmiş oldu.

Tahkîm görüşmesinin sonuçsuz kalması üzerine Hz. Ali, Kûfe'de bir konuşma yaparak hakemlerin keyiflerine uyup

⁷² Mahmûd İsmail Abdurrâzık, “Cedel Havle'l-Havâric ve Kadıyyeti't-Tahkîm”, *el-Mecelletu't-Târîhiyye el-Mısriyye*, XX, Kahire, 1973, s. 61.

⁷³ Abdurrâzık, 62.

⁷⁴ Nasr b. Müzâhim el-Minkârî, *Vak'atu Siffîn*, (Thk. Abdüsselam M.Harun), Kahire, 1382/1962, 512-513; ayrıca İslam tarihinin erken dönem kaynaklarından biri olan İbn Sa'd'a göre ilk dönemlerde “La Hakeme İllallah (Allah'tan başka hakem yoktur)” şeklinde bir slogan da kullanılmış olmalıdır. Bkz., İbn Sa'd, III, 32.

⁷⁵ Nasr b. Müzâhim, 511; Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu*, s. 48; ayrıca anlaşma metni için bkz., Nasr b. Müzâhim, 504-511; Belâzuri, III, 108-111; Muhammed Hamîdullah, *Mecmûatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Beyrut, 1987, s. 538-544; Ahmet Önkal, “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, *İstem*, I/2, Konya, 2003, s. 43-45.

Allah'ın kitabına aykırı karar verdiklerini söylemiş, onların kararlarını tanımadığını açıklamış ve Muaviye ile de yeniden savaşma kararı almıştı. Bunun neticesi olarak Hâriciler'e bir mektup yazarak kendisine katılmalarını, hakemlerin Allah'ın kitabına muhalefet edip kendi keyiflerine uyduklarını ve Kur'an'ın hükmünü yerine getirmediklerini, bu yüzden Allah, Rasulü ve salih mü'minlerin bu iki şahsın suçundan uzak olduklarını bildirdi. Hz. Ali, mektubunda ayrıca tahkîm öncesi duruma yeniden döndüklerini ifade ederek hem kendisinin hem de onların düşmanı olan Muaviye'ye karşı harekete geçeceklerini belirtiyor ve buluşma yeri olarak onlara **Nehrevân**'ı öneriyordu.⁷⁶ Hâriciler, tahkîmi kabul etmekle kendisini azletmiş olarak gördükleri Ali'nin bu çağrısına "Müslümanların imamı Abdullah b. Vehb er-Râsibî, Zeyd b. Husayn ve yanlarındaki müslümanlardan kendi kendini azleden Ali b. Ebî Tâlib'e" diyerek başladıkları mektuplarında şöyle cevap verdiler: "Sen Rabbinin rızası için değil, kendin için kızyorsun! Eğer kafir olduğunu kabul eder; sonra da tevbe edersen, seninle aramızdaki duruma bakarız, aksi halde senden ayrılmış bulunuyoruz". Zira onlara göre Ali'nin suçu ve günahı, tahkîmin yapılmasını kabul ettiği için hakemlerin günahından daha büyüktü. Neticede Hâriciler'in vermiş olduğu bu cevap, Hz. Ali'nin beklediği bir cevap değildi. Sâlim b. Zekvân, Ali'yi Nehrevan ehli ile mücadelesinde haklı görmeyip, bu tavrının dünyevi arzular üzerine temellendiğini, daha çok buna dayandığını ve bunun da dinî bir temeli olmadığını söyler.⁷⁷

Bunun üzerine Hâriciler'le savaş, artık kaçınılmaz bir duruma gelmiş ve iki taraf korkunç bir şekilde birbirine saldırmıştı. Savaş meydanındaki mücadele, çok şiddetli bir şekilde geçti ve sonuçta

⁷⁶ Taberî, V, 690-691; Kalhâtî, II, 240; Muhammad Kafafi, "The Rise of Khârijism According to Abû Saïd Muhammad b. Saïd al-Azdî Al-Qalhâtî", *Mecelletu'l-Külliyâti'l-Âdâb*, Bulletin of the Faculty of Arts, XIV/1, Kahire, 1952, s. 39.

⁷⁷ İbn Zekvân, 94-96.

Ali, savaşı üstün bir şekilde tamamladı. Başka bir Hâricî müellif olan Kalhâtî, o gün Hz. Peygamber'in en güzide ve seçkin ashabından dört bin kişinin öldüğünü belirtir. Kalhatî'ye göre ölenler, insanların seçkinleri ve fakihleri olup din ve ictihad konularında en iyileri idiler. Zira onların arasında Bedir ehlinde yetmiş kişi vardı; ayrıca dört yüz kişi de es-Savâri denilen ve Rasulullah'ın maiyetinden hiç ayrılmamış kişilerdi. İçlerinde muhacir ve ensardan olanlar olduğu gibi, onlara ihsanla tabi olanlar da vardı.⁷⁸ Savaşta Hâricîler'in liderleri olan Abdullah b. Vehb başta olmak üzere, Şureyh b. Evfâ ve yine onlara göre cennetle müjdelenenlerden biri olan Hurkûs b. Züheyr⁷⁹ gibi önde gelen isimler de ölmüştü.

Sonuçta Hz. Ali'nin Hâricîler'e karşı yürüttüğü mücadele, Hâricîler'in kendisini öldürülmesi gereken bir düşman olarak görmelerine neden olmuştu. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak Hz. Ali, Nehrevân'da öldürülen kardeşlerinin intikamını almak amacıyla hareket eden Abdurrahman b. Mülcem el-Murâdî adlı bir Hâricî tarafından hançerlenerek yaralanmış ve bu yaranın etkisiyle vefat etmiştir (Ramazan 40/Ocak 661).⁸⁰

Hz. Ali'nin öldürülmesi, her şeyden önce Ali ile Muaviye arasındaki mücadeleyi sona erdirmiş oldu. Nehrevân Savaşı, ayrıca Hâricîler açısından da önemli sonuçlar doğurmuştu. Bu hadisenin en önemli sonucu, Hâricîler'in Hz. Ali ile ve ondan sonra iktidara gelen güçlerle uzlaşmaları ihtimalini ortadan kaldırmış olmasıdır. Yine bu olay, Hâricîler için yeni bir dönemin başlamasına da yol açmış oldu. Bu yeni dönemde Hâricîler, bir

⁷⁸ Kalhâtî, II, 251-252.

⁷⁹ Kalhâtî, burada Hz. Peygamber'in bir toplantı esnasında "Bu kapıdan içeri giren ilk kişi, cennet ehliendir" dediğini, buradan ilk geçenin de Hurkûs b. Züheyr olduğunu belirtmektedir. Bkz., Kalhâtî, II, 251; ayrıca bkz., Şemmâhî, I, 48.

⁸⁰ Kalhâtî, II, 253; Şemmâhî, I, 54; Isfahânî, *Mekâtîlû't-Tâlibiyyîn*, (Thk., es-Seyyid Ahmed Sakar), Beyrut, Trz., s. 37-38.

taftan onları Hz. Ali'nin katilleri ve aynı zamanda iktidarı Emevîler'e kaptırmalarının sorumlusu, hatta suçlusu olarak gören Kûfeliler'le, diğer taftan kendilerini yok etmeye çalışan Emevîler ile mücadele etmek durumunda kalmışlardı. Bunun sonucu olarak Kûfe şehri, Hâricîliğin merkezi olma özelliğini, Basra'ya devretmiş oldu.

Nehrevân savaşında hezimete uğramaları, Hâricîler'in ruhlarında silinmesi imkansız derin izler bırakmıştır. Şiirler için Kerbelâ'nın anlamı ne ise, Hâricîler için de Nehrevân aynı anlamı ifade etmektedir.⁸¹ Bu savaşın elem ve acısını içlerinde duyan Hâricî şairleri, yazdıkları şiirlerle halkı, sürekli kıyam etmeye çağırmış, öldürülen Hâricîlerin intikamı için devrimci bir mücadeleye davet etmişlerdir.⁸² Bu yüzden Hâricîler'in faaliyetleri, Nehrevân savaşıyla bastırılmış olmamış, tam tersine Hz. Ali'nin hilâfeti boyunca (656-661), sonrasında Emevîler döneminde (661-750) ve hatta Abbasîler döneminde de (750-1258) devam etmiştir.

İlk Hâricîler, Hâricî düşünür ve müellifler açısından da çok önemli olup onlar için adeta orijinal bir prototip ve güzel bir örnektirler. Bu yüzden İbn Zekvân, kendilerine **Muhakkime-i Ūlâ** denilen ilk Hâricîler'e dinde istikamet sahibi olan ve doğru yolu benimseyen insanlar anlamında *Ehlu'l-İstikâme* demektedir.⁸³

İlk Hâricîler, devlete karşı eylemlerinde "*Lâ hukme illâ Lillah / Hüküm, yalnız Allah'ındır*" ifadesini slogan olarak kullanırken; kişilere karşı eylemlerinde "*el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker*" prensibine dayanıyorlardı.⁸⁴ Kaynaklarda Muhakkime-i

⁸¹ İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikâdi Mezhepler ve Akâid Esasları*, (Çev. M. Saim Yeprem), Marifet Yay., İst., 1994, s. 85.

⁸² Abdurrezzâk Huseyn, *Şi'ru'l-Havâric*, Umân, 1987, s. 105.

⁸³ İbn Zekvân, 96-98; ayrıca bkz., Kalhâtî, II, 421-422.

⁸⁴ Sayın Dalkıran, "Hâricîlerin 'el-Emru Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu Ani'l-Münker' Anlayışı", *Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Der.*, III/1, Erzurum, 2004, s. 208.

Ûlâ'ya nisbet edilen en önemli görüşlerden biri imâmet (devlet başkanlığı), diğeri tahkîm konusundaki düşünceleridir. Buna göre ilk Hâriciler, ilk Müslümanların kabul ettiği gibi, imameti sadece Kureyş kabilesine ait bir hak olarak kabul etmemektedirler. Onlara göre Kureyş dışından herhangi biri de, hür, adil, ehliyetli ve müttaki bir mü'min olduğu, bunun için gerekli şartları taşıdığı sürece imam/devlet başkanı olabilirdi. Dolayısıyla ilk Hâriciler, imam olmak için soyun fazla bir değeri olmadığını, şartlarını taşıdığı sürece her sınıf insandan halife olabileceğini düşünüyorlardı. Ayrıca böyle bir imama isyan edenlerle savaşmak gerektiğini de söylüyorlardı. Ancak imam tayin edilen kişi, haktan ayrılır ve insanlara zulmetmeye başlarsa, onu seçen topluluk tarafından azledilmesi ya da öldürülmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Burada Hâriciler'in zalim imama karşı isyan prensibi ortaya çıkmaktadır.⁸⁵

İmametle ilgili olarak yine İlk Hâriciler, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetlerini tamamen; Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk altı yılını; Hz. Ali'nin hilâfetinin ise, tahkîme kadar olan kısmını adil ve meşru saymaktadırlar.⁸⁶ *Tahkîm* konusunda ise ilk Hâriciler, Hz. Ali'nin hatalı hareket ettiğini düşünüyorlardı. Zira insanlar arasında ortaya çıkan ihtilaflarda Kur'an'ın hakem olması gerekirken, Ali kişilerin hakem olarak hükmetmesini ve onların verdiği hükme uymayı kabul etmiştir.⁸⁷ Ayrıca Muhakkime-i Ûlâ, Hz. Osman'ı, Cemel Olayına katılanları, Muaviye ve taraftarlarını, hakemleri ve tahkîme razı olanları tekfir etme taraftarıdır. Yine onlar, aynı şeyi büyük günah işleyenlere de uygun görüp dinin emirlerini yerine getirmeyip yasaklarından kaçınmayan kişinin

⁸⁵ İbn Zekvân, 126-128; Nâşiu'l-Ekber, *Mesâilu'l-İmâme*, (Thk. Josef Van Ess), Beyrut, 1971, s. 68-69; İbn Sellâm, 98-99; Tâlibi, I, 115-119.

⁸⁶ İbn Sellâm, 70-73; 105-106; Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu*, s. 109.

⁸⁷ İbn Zekvân, 94-96; ayrıca bkz., Mustafa Öz, "Muhakkime-i Ûlâ", *DİA*, XXX, İst., 2005, s. 398-399.

müslüman olma vasfını kaybederek temelli cehennemde kalacağı görüşünde idiler.⁸⁸

Muhakkime-i Ülä denilen ilk Hâriciler'in bazı özelliklerini bize Sâlim b. Zekvân, çarpıcı bir dille şöyle anlatmaktadır:

“Onlar, yalnızca Allah'ı hakem olarak kabul edip kendilerinden önceki müslümanların yolunu benimsediler. Onlar, kendi çocuklarını öldürmediler; kadınlarının namusunu helal saymadılar; kendilerine muhalif olan kişileri, kim olduğuna bakmaksızın öldürmediler⁸⁹; mallarını beşte bir bölerek paylaşmadılar; mirastan kimseyi mahrum bırakmadılar ve müslümanlar ile diğer din mensuplarının emanetini yerine getirdiler. Mü'minlere ve kafirlere verdikleri sözü, ayırım yapmadan yerine getirdiler. Milletlerinden herkes, emniyet ve güven içinde oldu. Onlar arasında hak-batıl ayırımına gitmediler. Zira haktan sonra olsa olsa sapıklık olur. Sıla-i rahme dikkat ettiler; komşu, arkadaş, yetim, yolcu ve köle hakkını korudular. Onların savaşırları, kaade (oturanlar) yi sevip onlarla dost oldular. Kaade

⁸⁸ Geniş bilgi için bkz., Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (Thk. Muhammed M. Abdülhamîd), Beyrut, 1416/1995, I, 168-169; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Thk. M. Seyyid Kilânî), Beyrut, 1975, I, 115-118; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, (Thk. İbrahim Ramazân), Beyrut, 1417/1997, s. 79-86; Isferâyînî, *et-Tabsîr fî'd-Dîn ve Temyîzi'l-Fırkatî'n-Nâciye ani'l-Fırakî'l-Hâlikîn*, (Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut, 1403/1983, s. 45-49; Tâlibî, I, 129-136; Nâsır b. Abdülkerîm el-Akl, *el-Havâric Evvelü'l-Fırak fî Târîhi'l-İslâm*, Riyâd, 1416/1996, s. 37-39; Muhammed Ammâra, “el-Havâric”, *Mevsûatu'l-Hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II, Beyrut, 1986, s. 383-384; Öz, XXX, 399.

⁸⁹ Sâlim b. Zekvân, burada Ezârika'ya ait bir kavram olan “*isti'râz*” kavramını kullanmaktadır ki bu kavram, Ezârika'yı ifade eden ve onları diğer Hâricî gruplardan ayıran çok önemli bir kavramdır.

de, savaşanlar hakkında Allah'ın bahsettiği faziletin bilincinde oldular. Birbirlerini Allah sevgisi ile severlerdi. Allah rızası için birbirlerinin dostları oldular. Zenginleri de, sadece Allah rızası ve ahireti kazanmak amacıyla fakirlerin elinden tutardı, onlara yardımda bulunurdu. Onlardan bir grup öldüğü zaman, arkadakilere yani dostlarına öyle bir miras bırakırlardı ki, o bıraktıkları miras, akıllı ve ilim sahibi düşmanlarına bile değişmez bir hüccet olurdu.⁹⁰

... Bugün yapacağımız şudur; Osman'ın öldürüldüğü, Cemel savaşının yapıldığı ve dinleriyle ilgili işlerde insanların hakem tayin edildiği fitne günleri öncesinde yaşayan Müslümanların işlerine uymaktır. Bugün bizim düşüncemiz, onların o günkü görüşlerine bağlıdır. Yine bizim Kur'an yorumumuz, onların o günkü yorumuna bağlıdır. Bizler, Kur'an ve sünnet konusunda onlardan daha güçlü olduğumu iddia edenlerden değiliz.⁹¹

... *Hâriciler*'den Allah'tan korkmalarını, dinlerinde haksızlık etmemelerini, kendilerinden önce Allah'ın doğru yola ulaştırdığı kişilerin yolundan ayrılmamalarını, amellerine muhalif olan topluluğu dost edinmemelerini ve dost edindikleri topluluk ile yollarını ayırmamalarını bekleriz.⁹²

... İşte insanları çağırdığımız durum budur. İnşallah bizler de, bu durum üzereyizdir. Her türlü güç ve

⁹⁰ İbn Zekvân, 96-98.

⁹¹ İbn Zekvân, 130-132.

⁹² İbn Zekvân, 142.

kuvvet, Allah'tandır. Biz Müslümanlar olarak Allah'a çağırıyoruz. Allah'a itaat edilsin istiyoruz. Onun helal saydığını helal, haram dediğini haram sayıyor, Allah'ın kitabında indirdiği ile hüküm veriyoruz. Nebisinin ve Salih kullarının sünnetine uyuyoruz. Allah'a hamdolsun ki görüşlerimiz içinde ne dinimizle ilgili aşırılık, ne işlerimizde haksızlık ve ne de bizden ayrılanlara karşı düşmanlık vardır. Bizim yöneldiğimiz yeri terk edip başkasına yönelenlere yönelik olarak bugünkü görüşümüz, peygamberimizin kendi yöneldiği yeri terk edenlere yönelik vermiş olduğu hükümdür, ondan sonra gelen Müslümanların vermiş oldukları hükümdür".⁹³

Görüldüğü gibi Sâlim b. Zekvân, yaşadığı dönemde Muhakkime-i Ülä denilen ilk Hâricilerin genel özellikleri ile bu grubun İslam'ın temel inanç esaslarına yaklaşımını böyle özetliyordu. Burada özellikle dikkatimizi çeken bir şey, Sâlim b. Zekvân'ın kendisi gibi düşünenleri, bazı paragraflarda görüleceği gibi, Hâricî olarak nitelemeyip, tam tersine metinden anlaşıldığı kadarıyla Ezârîka'yı bu şekilde değerlendirmesidir.

Sonuç olarak Sâlim b. Zekvân, erken dönem İslam tarihi içinde, özellikle Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde gelişen toplumsal ve siyasal olaylarla ilgili olarak, kendine özgü bir bakış tarzı ortaya koymuş, ortaya koyduğu bu bakış tarzı ile ilk ortaya çıkan mezheplerden biri olan Hâricilerin tarihe yaklaşımlarına da öncülük etmiştir. Bu çizgisiyle kendisinden sonra gelen İbn Sellâm el-İbâdî (273/886), Ebû Zekeriyâ Vercelânî (471/1078), Ebû Ammâr (570/1174), Dercîni (670/1271), Şemmâhî (928/1522) ve Kalhâtî (XI/XVII. yüzyıl) gibi Hâricî düşünür ve müellifler üzerinde etkili olarak Hâricîlik merkezli bir tarih anlayış

⁹³ İbn Zekvân, 144.

ve algısının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Böylece Sâlim b. Zekvân, ortaya koyduğu bu bakış tarzı ile İslam ve Mezhepler tarihinin artık klasik hale gelmiş olan Sünnî ve Şîî paradigmalarının dışında, farklı bir paradigma ve farklı bir din söyleminin oluşmasının öncüsü ve temsilcisi olmuştur.

KAYNAKLAR

- Abdurrâzık, Mahmûd İsmail, “Cedel Havle’l-Havâric ve Kadıyyeti’t-Tahkîm”, *el-Mecelletu’t-Târîhiyye el-Mısriyye*, XX, Kahire, 1973, (ss. 47-69).
- Abdurrezzâk Huseyn, *Şi’ru’l-Havâric*, Umân, 1987.
- Akbulut, Ahmet, “Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi”, *AÜİFD.*, XXXI, Ank., 1989, (ss. 331-348).
- Ammâra, Muhammed, “el-Havâric”, *Mevsûatu’l-Hadâratı’l-Arabıyyeti’l-İslâmiyye*, II, Beyrut, 1986, (ss. 373-397).
- Atvân, Huseyin, *el-Mürcie ve’l-Cehmiyye bi-Hurâsân fî’l-Asri’l-Ümevî*, Beyrut, 1993.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr, *el-Fark beyne’l-Fırak*, (Thk. İbrahim Ramazân), Beyrut, 1417/1997.
- Belâzurî, Ebû’l-Hasan, *Ensâbu’l-Eşrâf*, (Ed. S. D. F. Goitein), Jarusalem, 1936.
- Calder, Norman, “Review of Cook”, *Journal of Semitic Studies*, XXVII, (1983).
- Cook, Michael, *Early Muslim Dogma: A Source-Critical Study*, Cambridge University Press, London, 1981.
- Çakan, İ. Lütfî, “Câbir b. Zeyd”, *DİA*, VI, İstanbul, 1992, (ss. 537-538).

- Dalkıran, Sayın, “Hâricilerin ‘el-Emru Bi’l-Ma’rûf ve’n-Nehyu Ani’l-Münker’ Anlayışı”, *Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, III/1, Erzurum, 2004, (ss. 199-223).
- Demircan, Adnan, *Hâricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000.
- _____ *Ali-Muaviye Kavgası*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2002.
- _____ “Ali b. Ebî Tâlib’i, Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine”, *İstem*, VI, Konya, 2005, (ss. 51-58).
- Doğan, İsa, *Mürchie ve Ebu Hanife*, Kardeş Matbaası, Samsun, 1992.
- Ebû Ammâr, Abdu’l-Kâfi, *el-Mûceze* (Thk. Ammâr Tâlibî), Cezayir, 1398/1978.
- Eş’arî, Ebû’l-Hasan, *Makâlâtu’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu’l-Musallîn*, (Thk. Muhammed M. Abdülhamîd), Beyrut, 1416/1995.
- Fığlalı, E. Ruhi, *İbâdiye’nin Doğuşu ve Görüşleri*, AÜİF. Yayınları, Ankara, 1983.
- _____ “Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler”, *AÜİFD.*, XX, Ank., 1975, (ss. 219- 247).
- _____ “Hâriciler”, *DİA.*, XVI, İstanbul, 1997, (ss. 169-175).
- Hamîdullah, Muhammed, *Mecmûatu’l-Vesâiki’s-Siyâsiyye li’l-Ahdi’n-Nebevî ve’l-Hilâfeti’r-Râşide*, Beyrut, 1987.
- el-Havâli, Sefer b. Abdurrahman, *Zâhiratu’l-İrcâ fi’l-Fikri’l-İslâmî*, I-II, Kahire, 1417/1997.
- İsfahânî, Ebû’l-Ferac, *Mekâtîlü’t-Tâlibiyyîn*, (Thk., es-Seyyid Ahmed Sakar), Beyrut, Trz.

- İsferâyîni, Ebû'l-Muzaffer, *et-Tabsîr fî'd-Dîn ve Temyîzi'l-Fırkatı'n-Nâciye ani'l-Fırakı'l-Hâlikîn*, (Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut, 1403/1983.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, (Thk., İhsan Abbas), Beyrut, 1968.
- İbn Sellâm el-İbâdî, *Kitâbun fîhi Bed'u'l-İslâm ve Şerâiu'd-Dîn*, (Thk., Werner Schwartz, Sâlim b. Ya'kûb), Beyrut, 1406/1986.
- İbn Zekvân, Sâlim, *es-Sîre*, (Thk. ve İngilizce'ye Çev. Patricia Crone-Fritz Zimmermann), Oxford University Press, New York, 2001.
- İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasan, *el-Kâmil fî't-Târîh*, Beyrut, 1965-1966.
- İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, (Çev. M. Saim Yeprem), Marifet Yay., İst., 1994.
- Kafafi, Muhammad, "The Rise of Khârijism According to Abû Saïd Muhammad b. Saïd al-Azdî Al-Qalhâtî", *Mecelletu'l-Külliyâti'l-Âdâb*, Bulletin of the Faculty of Arts, XIV/1, Kahire, 1952, (ss. 29-48), (Türkçe Çev. E. Ruhi Fığlalı, "Abû Saïd Muhammad b. Saïd Al-Kalhâtî'ye Göre Hâriciliğin Doğuşu", *AÜİFD*. XVIII, Ankara 1970, (ss. 177-191).
- Kalhâtî, Ebû Saïd, *el-Keşf ve'l-Beyân*, (Thk., Seyyide İsmail Kâşif), Umân, 1400/1980.
- Korkmaz, Sıddık, *Tarihin Tahriî İbn Sebe Meselesi*, Araştırma Yay., Ank., 2005.
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.

- _____ “Salim b. Zekvan’ın Sîre Adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısımın Tercümesi”, *AÜFD.*, XXXV, Ankara 1996, (ss. 467-475).
- Madelung, Wilfred, “The Early Murji’a in Khurâsân and Transoxania and the Spread of Hanafism”, *Der Islam*, LIX, Berlin, 1982, (ss. 32-39).
- Mes’ûdî, Ebû’l-Hasan, *Mürûcu’z-Zeheb ve Meâdinu’l-Cevher*, (Thk. M. Muhyiddîn Abdülhamîd), Kahire, 1384/1964.
- Nâder, Albert Nasrî, *Ehemmu’l-Fırakı’l-İslâmiyyeti’s-Siyâsiyye ve’l-Kelâmiyye*, Beyrut, 1958.
- en-Nâmî, Amr Khalîfa, *Studies in Ibadism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1971.
- _____ “A Description of New Ibadî Manuscripts from North Africa”, *Journal of Semitic Studies*, XV, (1970), (ss. 63-87).
- Nâsır b. Abdülkerîm el-Akl, *el-Havâric Evvelu’l-Fırak fî Târîhi’l-İslâm*, Riyâd, 1416/1996.
- Nasr b. Müzâhim el-Minkârî, *Vak’atu Siffîn*, (Thk. Abdüsselam M.Harun), Kahire, 1382/1962.
- Nâşiu’l-Ekber, *Mesâilu’l-İmâme*, (Thk. Josef Van Ess), Beyrut, 1971.
- Nu’aymî, Selîm, “Zuhûru’l-Havâric”, *Mecelletu’l-Mecma’i’l-İlmiyyi’l-İrâkî*, XV, Bağdat, 1967, (ss. 10-38).
- Önkâl, Ahmet, “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, *İstem*, I/2, Konya, 2003, (ss. 33-68).
- Öz, Mustafa, “Muhakkime-i Ülâ”, *DîA*, XXX, İstanbul, 2005, (ss. 398-399).

- Rubinacci, Roberto, "Djâbir b. Zayd", *EL*, II, Leiden, 1954, (ss. 359-360).
- Seale, Morris S., *Muslim Theology*, London, 1964.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Thk. M. Seyyid Kilânî), Beyrut, 1975.
- Şemmâhî, Ebû'l-Abbas, *Kitâbu's-Siyer*, (Thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî), Umân, 1407/1987.
- Taberî, Ebû Ca'fer, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut, Trz.
- Tâlibî, Ammâr, *Ârâu'l-Havârici'l-Kelâmiyye*, Cezayir, 1398/1978.
- Tritton, A. S., *Muslim Theology*, London, 1964.
- Vaglieri, Laura V., "Ali-Muâviye Mücadelesi ve Hâricî Ayrılmasının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi", (Çev. E. Ruhi Fığlalı), *AÜİFD.*, XIX, Ank., 1973, (ss. 147-150).
- Van Ess, Josef , *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, Berlin, 1991.
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. E. Ruhi Fığlalı), Birleşik Yayınları, İstanbul, 1998.